

СИСТЕМАТА ОТ ПРАВОГОВОРНИ ЗНАНИЯ И УМЕНИЯ В КОНТЕКСТА НА УЧЕБНО-ВЪЗПИТАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС В ПЪРВИ КЛАС

Даниела Йорганова

Системното обучение в правоговор трябва да започне от първи клас. До този момент децата са усвоили правоговорните норми практически по модел, даден от семейството, социалната среда и детската градина.

Наблюдаваните правоговорни отклонения в устната реч на децата, които постъпват за обучение налагат необходимостта от анализиране на учебната програма и комплекта за огромяване. Целта е да се разкрият, конкретизират и детайлизират методическите, дидактическите, граматическите и лексикални дадености в тези основни учебни документи, с чиято помощ се постига специализирано педагогическо въздействие и по отношение подобряване на правоговорната култура на най-малките ученици.

Основите на организираното и специализираното усвояване на правилно звучащото слово се полагат в първи клас. В съвременната учебна документация е записано: "... да се осигури оптимално за възрастта развитие на устната реч на учениците... и култура на общуването" (Учебни програми, 1991:1). В контекста на та-

зи цел прозира и изискването за обучение в правоговор. В указанието за организиране и планиране на обучението в началната образователна степен на МОН от 1997/98 учебна година сред приоритетите в езиковото обучение е посочено, че "формирането на правоговорни умения и култура на речево поведение да бъдат под постоянния контрол на учителя..." (Указание за организиране на обучението в началната образователна степен, 1997:10). В тази част от текста се поставя акцент за овладяване на правоговорните норми като начин за бъдеща успешна обществена реализация и нормална комуникация на учениците.

В съответствие с основната цел на обучението по роден език за развитие и усъвършенстване на устната реч са предложени и набор от задачи, което се отнасят до усвояване на правоговорните норми върху основата на овладяна езикова информация. Най-важните от тях са свързани с получаване на начални знания за строежа на езика, за неговите единици и някои основни закономерности като средство за усъвършенстване на устната и писмената реч в "правоговор-

но, интонационно... отношение”, “усъвършенстване на уменията на учениците да говорят правилно и изразително”, “да се развива у учениците култура на общуване и речево поведение” (Учебни програми, 1991:2). Видно е, че в общите положения, отразяващи целта и задачите на учебно-възпитателния процес по български език в 1–4 клас, на преден план са поставени въпросите за културата на говора и за овладяване на правописа. Усъвършенстването на уменията за общуване като резултат от родноезиковото обучение е социално обоснована задача. Тя налага обвързването на усвояваните правоговорни норми в процеса на обучението с комуникативно-речевата практика на ученика. В този смисъл задачите за овладяване на културата на говора и речевото поведение са свързани и с правоговорното обучение. За да може всяка речева дейност – слушане, говорене, четене, писане да бъде възприета точно от адресата в съответствие с комуникативната цел на адресанта, са от значение качествата на речевата култура, в т. ч. и по отношение на правилността спрямо правоговорните норми.

Анализът на учебната програма от 1991 г. показва, че в съответствие с целта на обучението по български език са планирани теми, свързани с правоговорното обучение. В раздела “Езикови единици, правоговор, правопис, писане и краснопис” (Учеб-

ни програми, 1991:8) в учебното съдържание се открояват правоговорни проблеми, които се отнасят до усвояването на правоговорните норми в следната последователност и обем: “Звук. Гласни и съгласни звукове. Несъответствие между изговор и правопис на звучни съгласни в края на думата. Изговор и правопис на гласните а-ъ, о-у, е-и” (Учебни програми, 1991:8), “Изговор на думата с оглед на ударението”, “Четене на различните видове изречения по цел на изказване” (Учебни програми, 1991:9). Съответно е отделено внимание на учебно-познавателните и практически действия, минимумът от знания и умения, както и информационното ядро, което ги обезпечава. В тази насока към правоговорното обучение в първи клас можем да отнесем “наблюдение на предвидените в програмата езикови явления”, “моделиране”, “изговаряне на скороговорки”, “дидактични игри”, “отгатване на гатанки” (Учебни програми, 1991:10) и понятията “звук, буква, гласни звукове, съгласни звукове, сричка, дума, изречение, текст” (Учебни програми, 1991:11).

Учебната програма от 1991 година визира определени правоговорни проблеми за учениците от първи клас. Положително е, че методическите дирения в началното родноезиково обучение са отправени към изискването за правилно звучаща реч върху основите на научното овладяване на книжовния език. Но наред с

това се отбелязват някои несвършенства, които водят до пропуски в обучението по правоговор. Анализът на програмата показва, че освен правоговорните знания е предложен списък от дейности. След като те са факт в този основен документ, би следвало да се открият по-детайлно и изчерпателно дейностите, които се отнасят до усвояването на правоговорните норми при изговора на гласните, съгласните и изговора на думите с оглед на ударението. Независимо от факта, че основната задача в първи клас е оgramотвяването на децата, то би могло да се открият и практически дейности, чрез които попълно да се отработва “еднообразно и единно произношение в съответствие с нормите на книжовния език” (Тилков, Бояджиев, 1997:90). Според Виготски на всеки етап от обучението в училище една от дейностите, които извършват учениците има водещ характер. Към основните речеви дейности на обучението в първи клас (четене, писане) следва да прибавим и обучение в правоговор, защото е немислимо учениците в първи клас да актуализират думи и текстове по предметни и сюжетни картини, по преживяно, наблюдавано и т. н., да се учат да четат и пишат без да спазват правоговорните норми. В подкрепа на това твърдение предлагаме някои примери за учебно-познавателни и практически дейности, чрез които целенасочено може да се проведе правоговорната работа: 1) **наблю-**

дение на думи, които съдържат ударени и неударени гласни; 2) наблюдение над думи, които съдържат вокални съчетания, струяни и шумови съгласни в красловие; 3) правилно говорене – по предложени алгоритми, по даден образец или конструктор; 4) сравняване на думи, които се различават по правоговор и правопис; 5) съпоставяне на неправилни и правилни форми; 6) изговор на думи с оглед на ударението и др. Информационният минимум може да се обогати с **понятията правилен говор, ударение, ударена сричка, неударена сричка.** Теоретичната информация е в минимален обем. Тя не обременява възприемателните възможности на първокласниците, а приковава вниманието им в процеса на обучението върху практическото усвояване на основни правоговорни норми. **В учебната програма следва да се конкретизира и минимумът от правоговорни умения, общи за всички първокласници независимо от териториалната им принадлежност. Освен това е редно да се помисли и за диференциране на набор от умения, свързани с двата основни диалектни изговорни типа, които участват в изграждането на книжовния правоговор – източнобългарски и западнобългарски.** Обогатената учебна програма с правоговорни знания, дейности за усвояването им и формиране на съответните умения служи за овладяване на правоговорните норми и създава реална основа за пълноценно общу-

ване на децата в началото на тяхното обучение.

Добре очертана цел и задачи, свързани с обучението по правоговор в първи клас в учебната програма, намират практическо приложение в темите върху страниците на буквара (Здравкова, 1990). В предбуквената му част учениците се запознават с основните речеви единици – текст, изречение, дума, сричка, звук, тяхното диференциране и изграждане на представа за взаимовръзките помежду им. Получаването на лингвистична информация, което е една от основните задачи за периода, служи като теоретична основа за използване възможностите на звуковия аналитико-синтетичен метод на огромяване. Затова и в съвременната система този период е удължен. Тази даденост подсказва идеи за правоговорно обучение, изпреварващо, преди да се налезе в звуко-буквената система. Голямо внимание се отделя за овладяването на умения от първокласниците за звукосричков анализ и създаването на обобщена представа за звуковия строеж на думите. Звукосричковият анализ, който извършват първокласниците, е необходима предпоставка за обучение в правоговор. Затова, както посочва Ст. Здравкова, е необходимо учителят “да се съобразява с лингвистичната природа на отделните видове срички, както и с реално съществуващите връзки между звуковете в думите” (Здравкова, 1990: 58). Отчитането на тези научно

доказани езикови факти в първия месец от огромяването осигурява развитие на фонематичния слух на първокласниците – необходимо условие за обучение и правоговор. В същия труд (Здравкова, 1990:58) авторката посочва, че в началния етап на обучението децата актуализират като думи предимно съществителни имена и глаголи. Този факт от лингвистиката, характерен за речта на първокласниците, насочва към лексиката, необходима и за правоговорно обучение. От една страна, това са думи с висока честота на употреба от децата (подадени и чрез илюстративния материал в буквара), а от друга – думи, които съдържат предвидените за периода сричкови комбинации. За да могат лексемите да изпълняват комуникативната си функция, усвояването им следва да се обвърже и с **упражнения, чрез които учениците поставят правилно словното ударение, осмислят как звучат ударената и неударените срички, как се изговарят ударените и неударените гласни звукове.**

В предбуквения период децата извършват и **словесен анализ**. Научно доказано е, че те трудно осъзнават служебните думи (предлози, съюзи, частици) като самостоятелни езикови единици. Това затруднява записването им, защото при изговор те образуват фонетични акцентни думи с предходната или следходната самостоятелна лексема. Ето защо още в добуквения период следва да се обвър-

не специално внимание на тази особеност, която се отразява и върху правописа и върху правописа.

Буквената част от първата учебна книга за деца е основна. От особено значение за правилно обучение в правоговор през този период от огромяването е умението на учениците да актуализират и разпознават звуковете. Първокласниците се запознават с основните артикулационни, акустични и функционални особености на сегментните речеви единици. По този начин те осъзнават дистинктивната им функция и осмислят градивната им роля в думите. Освен това използваните упражнения в правилно произношение на гласните и съгласните звукове улесняват разбираемостта им актуализиране в срички, думи и изречения. В комуникацията фонемите се реализират като варианти. За слушателя този процес не е от особено значение, тъй като липсва фонологично противопоставяне между алофоните. Но в зависимост от диалектния изговорен тип (източен или западен) някои от вариантите придобиват диференциална стойност. Това променя семантиката и съответно не благоприятства правилното разбиране от всички комуникатори. В този случай е необходимо да се сравнява неправилно с правилно произнасяне, за да се избягват грешките. В други случаи различното звучене на фонетичните варианти в процеса на общуването се е превърнало в навик, който нарушава правоговор-

ните норми. Към тях се отнасят индивидуалните и факултативните варианти, които децата са усвоили до момента на постъпването им в училище в резултат от действието на различни фактори. Най-често срещаните са влиянието на местния диалект или различни индивидуални отклонения в учленяването и артикулацията на някои звукове. Предвидените упражнения в буквара за отделяне на новия звук от няколко изходни думи, в които той се намира в различни фонетични позиции, както и конкретизирането на звуковото обобщение в речеви варианти, позволяват на първокласниците да възпроизвеждат правилно звуковете в българския книжовен език и да преодоляват индивидуалните отклонения от правоговорните норми. В буквения период продължава работата за развитието на фонематичния слух на учениците чрез упражнения в звуков и звуко-буквен анализ. Вярното ориентиране в звуковия състав на сричките и думите осигурява книжовен правоговор. С помощта на нагледите (схеми-модели на звуковия състав на лексемите, придружени с предметни картини) се осмисля по-лесно структурата на думите. Този процес улеснява отработването на правоговорните норми. Предвидената процедура за подреждане и систематизиране на звуковете в буквара открива възможности за използване на конкретна и целенасочена правоговорна работа в системата при запознаването на уче-

ниците с гласни, шумови съгласни и корелативните противопоставяния между вокалите и консонантите по различни диференциални признаци, свързани с правоговорните норми.

През буквения период учениците в първи клас се запознават и с печатните и ръкописните букви. Асоциирането на буквата с фонемата и нейната конкретна речева реализация е в основата на правилно звучащата реч. Процесът на декодиране на графичните знаци изисква внимание от страна на малките ученици. В много случаи установеният начин на говорене указва и правилното писане на думи и форми. Този процес подпомага усвояването на правописните норми. Затова ортоепичните норми следва да се усвояват взаимосвързано с правописните. От факта, че количеството на буквите в азбуката е по-малко от броя на фонемите в езика следва обективна трудност за първокласниците при осмисляне на звуко-буквения състав на СБКЕ. В буквара е отредено място в отделни урочни статии за въвеждане на децата в някои фонемно-графемни взаимоотношения. Това са буквите, които означават двуфонемни съчетания – **щ, ю, я**. С оглед олекотяване на учебното съдържание в указанието на МОН от 1997 година отпада акцентът върху звуков анализ на думи, които съдържат **ю** и **я**. Считаме, че правилният изговор на думи, в чийто състав се включват **ю** и **я** в различни позиции следва да се усвои на прак-

тическа основа, за да се осъзнае най-вече признакът мекост на предшестващата палатална фонема. Твърдят изговор на глаголни окончания -ят(ъг) за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. на глаголи от второ спрежение, както и в членуваните форми за м. р. на същ. имена е честа правоговорна грешка в речта на хората от западните говори. Така че е наложително преодоляването на това типично отклонение от правоговорните норми да започне от първи клас. Достатъчно по количество тренировъчни упражнения в правоговорно отношение трябва да се отработят, за да се усвои изговорът на думи, които съдържат **щ**, както и буквосьчетанията **йо** и **ьо**. Не бива да се пренебрегва и правилният изговор на думи, които завършват с графемите **и-й** за обозначаване на граматическите категории единствено и множествено число.

Във връзка с овладяването на писането първокласниците разбират, че има разлика между правоговора и правописа в някои от думите. Затова както посочва Ст. Здравкова (Здравкова, 1990: 80) “Системните упражнения в звуко-буквен анализ – отначало на думи с опростено фонемно-графемно съответствие, без различие на изговор и запис, но и с постепенни усложнения” допринасят както за осмисляне на звуко-буквените взаимоотношения в СБКЕ, така и подпомагат правоговорното обучение на децата. **Ученикът трябва да е наясно какво означава отделният графичен**

знак, как се изговаря правилно звуковото му съответствие и как правилно се свързват звуковете в потока на речта.

В буквения период от системата на ограмотвяване първокласниците се учат да четат освен думи и изречения, и кратки текстове. Основната цел при четене е да се разбере и осмисли прочетеното. Това е сложен процес, особено за начинаещия четец. Знаем, че една от основните задачи на учениците в първи клас е да усвоят техниката на четене. Букварът предлага разнообразни методически похвати, чрез които се изгражда правилният механизъм на четене. В този процес на четящия се налага да направи връзка между видимото и произносимото. Процесът на декодиране на графичната система се свързва и с правилното, нормативно произнасяне на алофоните според правоговорните норми. **Методическият извод е, че при четенето следва да се отчита спецификата на графичния код, връзката му с фонемния състав на БКЕ и конкретната му речева реализация, съобразена с изискванията за правилно звучаща реч.**

Подбраният лексикален материал в буквената част следва да се използва целенасочено за изграждане на правоговорни умения у първокласниците. В този смисъл започнатото от предбуквения период следва да се доразвива по отношение на овладяване на правоговора на фонетични

думи, изговора на лексеми, нормативен изговор на ударени, неударени гласни и шумови съгласни в различни съчетания и позиции. В правоговорната работа се отчита и спецификата на предвидените сричкови структури за четене и обхващането им в смисловата цялост.

В следбуквения период, а след това и в първата читанка продължава работата за развитие и усъвършенстване на четивната техника заедно с осмисляне на смисъла на прочетеното. Наред с тази основна задача в заключителния етап от обучението в грамотност продължава и формирането на правоговорни умения у първокласниците. Лексикалният материал, който изгражда текстовете в следбуквената част от буквара и читанката, е достатъчна словесна опора за правоговорна дейност. Думите с правоговорни особености могат да се подберат предварително, като се отчитат предвидените ортоепични норми за усвояване, възможните типични грешки, които учениците биха допуснали при говорене и четене, както и индивидуалните правоговорни отклонения в речта на всеки ученик.

Грижата за правилно звучаща реч е всекидневна. В урочните статии за правоговорна работа се използва втората страница, която включва уроците за формиране на умения, свързани с обучението по четене. Поместените гнезда от думи съдържат в себе си предвидените за изучаване

правоговорни особености. Този четивен материал може да бъде допълнен с лексеми във връзка с типичните и индивидуалните отклонения от правоговорните норми за учениците от съответен клас.

В периода на ограмотяването наред с овладяване на четенето започва и овладяването на писането като речева дейност. Изпълнявайки функцията си на средство за общуване, писането предполага изграждане на умения у първокласниците, които са свързани с разбиране на взаимовръзката между звукове и букви. Съдържателният компонент на писането изисква от учениците да възприемат буквата като графема – белег на съответната фонема. В процеса на обучението по начална грамотност ръкописното писмо се овладява и с помощта на учебните тетрадки. Поместените упражнения в тетрадка № 1 подготвят ръката за изписване на ръкописните букви. Чрез илюстративния материал в тетрадката продължава работата за развитие на устната реч, започната в добуквената част на буквара. В този смисъл се търси връзката с правоговорното обучение с първата учебна книга за учениците. В тетрадка № 2 този процес намира своето естествено продължение. Основната задача е овладяването на ръкописните букви, типичните начини за свързването им в срички, изписване на думи и изречения. Заедно с това в тетрадка № 2 са предвидени и т. н. **“комбинирани упражнения”**. Чрез

тях наред с графичните задачи се отработват и правоговорни. Децата възприемат буквата не само като изолиран белег на отделен звук, а като съответствие на съответния звуков вариант. Изписването на думи и изречения в тетрадка № 2 помага на учениците да усвоят умения от речев план, които пряко се отнасят до овладяването на правоговорните норми. Към тях спадат: **1) точно отразяване на звуковете в процеса на писането; 2) точно възпроизвеждане на звуковите варианти в процеса на четенето; 3) осъзнаване на случаите, в които няма разлика между изговора и правописа на думите; 4) осъзнаване на случаите, в които има разлика между изговора и правописа на думите.** Илюстративният материал в учебна тетрадка № 2 подсказва методически решения, чрез които правоговорната работа, започната в часовете по четене, се допълва и обогатява.

Учебна тетрадка № 3 е своеобразен учебник по български език за първи клас. В него са поместени теми, чрез които се осмисля в по-обобщен план фонемната система на БКЕ, корелацията между тесни и широки гласни, звучни и беззвучни съгласни, звуко-буквените взаимоотношения. Тези теми са свързани пряко с правоговорното обучение на първокласниците. Положително е, че методическата работа за формиране на правоговорни умения у децата в първи клас се изгражда върху основите на

научното овладяване на книжовния език и то на широка речева основа. В тетрадка № 3 понятийният апарат, свързан и с правоверното обучение, е конкретизиран в темите: “Какво знаем за звуковете и буквите?”, “Какво ново ще научим за звуковете?”, “Вълшебството на думата”, “Какво назоваваме с думите?”, “Изречение”. Тези и останалите урочни статии в тетрадката предоставят възможност за отработване на правилен говор като се използват натрупаните до този момент знания и умения.

В заключение се налага изводът, че учебната програма от 1991 година, букварът за първи клас и учебни тетрадки № 1, № 2 и № 3 предлагат перспективи и задължителна грижа за обучение в правовер. Те са съобразени с възрастовите особености на децата в първи клас, осигуряват възможност за реализиране на необходимата в този клас система за правоверно обучение. Въпреки това

методическият акцент в учебната практика традиционно е насочен към овладяване на правописните знания и умения. Вярно е, че децата започват училище с по-ниска степен на умения за писмена реч в сравнение с устната. Но правоверните знания не бива да се изместват от правописните, нито да им се отделя необосновано спорадично присъствие в процеса на обучението. В този смисъл **комплектът за ограмотояване притежава лексикална, подходяща и достатъчна като обем граматическа подлатеност, които обезпечават системна и целенасочена правоверна работа още от първи клас. Тя се проектира в усъвършенстване на устната речева изява и културното ниво на общуване на обучаваните. Организираното правоверно обучение на старта в училище е предпоставка и за успешното овладяване на правоверните норми в следващите класове.**

ЛИТЕРАТУРА

Здравкова, Пашов и др. 1991: Ст. Здравкова, П. Пашов. Буквар за първи клас на СОУ. С., 1991.

Здравкова, 1990: Ст. Здравкова. Ограмотяването на децата в първи клас. С., 1990.

Здравкова, Узунова 1990: Ст. Здравкова, Т. Узунова. Тетрадка за първи клас № 1 на ЕСПУ. С., 1990.

Здравкова, Узунова 1990: Ст. Здравкова, Т. Узунова. Тетрадка за първи клас № 2 на ЕСПУ. С., 1990.

Здравкова, Узунова 1990: Ст. Здравкова, Т. Узунова. Тетрадка за първи клас № 3 на ЕСПУ. С., 1990.

Тилков, Бояджиев 1977: Д. Тилков, Т. Бояджиев. Българска фонетика. С., 1977.

Указание за организиране на обучението в началната образователна степен. С., 1997.

Учебни програми. С., 1991.

THE SYSTEM OF ORPHOEPICAL KNOWLEDGE IN THE CONTECST OF THE EDUCATIONAL PROCESS OF THE BULGARIAN LANGUAGE OF THE FIRST CLASS CHILDREN

DANIELA JORDANOVA

Summary

The article analyses the compulsory opportunities of the contemporary educational documentation – the educational programmes from 1991 till now, the learning and writing set (the ABC book; № 1; № 2, № 3 exercise books) with a view of creating the necessary base for orphoepeical competence of the first class children.